

Magdalena Bystrzak

Instytut Literatury Słowackiej Słowackiej Akademia Nauk
(Ústav slovenskej literatúry SAV)
Bratysława
ORCID 0000-0002-4485-1419

**NIEJEDNOZNACZNY FUNDAMENT.
WOKÓŁ ROMANTYZMU SŁOWACKIEGO¹**
AMBIGUOUS FOUNDATION. ON SLOVAK ROMANTICISM

Słowa kluczowe: romantyzm, Słowacja, polemiki, tożsamość, tradycja, modernizacja
Key words: romanticism, Slovakia, polemics, identity, tradition, modernization

Uwagi wstępne

„Zależy mi na tym – pisał w 1939 roku niespełna trzydziestoletni krytyk literacki Michal Chorváth – żeby także poza Słowacją zrozumiano, dlaczego to czy tamto dzieje się w Słowacji, dlaczego tak a nie inaczej pisze się w Słowacji”². Odpowiedzią na szereg nurtujących go pytań stał się romantyzm, który interpretował jako fundament dominującego konstruktów tożsamościowego, a przy okazji jako źródło metafory nadużywanej w dyskusji publicznej³. Reakcję Chorvátha między innymi wywołały

¹ Artykuł został przygotowany dzięki finansowemu wsparciu z grantu VEGA 2/0025/16: Textové figurácie slovenskej literatúry 19. storočia. Kierownik projektu: mgr. I. Taranenková, PhD.

² M. Chorváth, *Romantyczne oblicze Słowacji*. W: *Kwestia słowacka w XX wieku*, R. Chmel, (red.) Gliwice 2002, s. 223. W przekładzie Z. Jurczak-Trojan.

³ Stwierdził wówczas: „Wizja romantycznej Słowacji jest tak mocno zakorzeniona w umysłach Czechów i Słowaków, dążących do wskazania różnic charakteru i określenia wzajemnych stosunków obydwu kultur, iż z pojęciem tym spotykamy się niemal na każdym kroku w publikacjach literackich, rozważaniach politycznych oraz na łamach prasy. (...) Dotychczasowe braki dotyczące badań nad romantyzmem słowackim tkwią według mojego przekonania w tym, iż operuje się pojęciem, którego treść w stosunkowo krótkim czasie uległa zmianom” (*ibidem*, s. 222). Słowacki romantyzm już wtedy nie był na marginesie zainteresowań czeskich i słowackich badaczy. Chorváth miał do dyspozycji szereg opracowań (np. autorstwa Jaroslava Vlčka, Pavla Bujnáka, Milana Pišúta i innych). Przy okazji jednak odczuwał brak refleksji nad romantyzmem jako kulturotwórczym zjawiskiem i formacją światopoglądową.

ówczesne spory na temat czeskiej i słowackiej odrębności (w charakterologicznych analizach słowacki romantyzm przeciwstawiano najczęściej czeskiemu racjonalizmowi i traktowano jako źródło antagonizmów). Romantyzm stał się więc słowem-kluczem do zrozumienia tego, „co dzieje się w Słowacji” w latach trzydziestych XX wieku, Chorváth zaś okazał się prekursorem systematyzacji wielości znaczeń i śladów romantyzmu w przestrzeni słowackiej kultury. W tym sensie rozwinął dyskusję na temat długiego trwania romantyzmu w słowackiej kulturze XIX i XX wieku.

Niniejszy tekst skupia się na wybranych aspektach słowackich sporów o romantyzm na przestrzeni XX wieku, których dotychczasowe opracowania na gruncie słowackiego literaturoznawstwa i kulturoznawstwa ograniczyły się do pojedynczych studiów przypadku⁴. Kultura słowacka dostarcza jednak wystarczająco dużo potwierdzeń, by epigonów, interpretatorów i krytyków słowackiego romantyzmu w ramach lokalnego dyskursu tożsamościowego wyróżnić jako odrębne środowisko, które w spory o kulturę narodową wniosło powtarzające się schematy argumentacyjne. Celem niniejszego tekstu jest zarys szerokiej problematyki – korpus tekstów nie powinien się ograniczać wyłącznie do wybranych wewnątrz wąskiego środowiska słowackich intelektualistów polemik, które prowadzono także na łamach prasy specjalistycznej i opiniotwórczej.

Odrębną kwestię stanowi prześledzenie zmieniających się definicji romantyzmu jako formacji literackiej i kulturowej. Na plan pierwszy wysuwa się słowacka specyfika definiowania romantyzmu, którego konceptualizacje, uchodzące za kanoniczne, skupiały się na narodowo-budzielijskim charakterze ruchu. W związku z powyższym literaturoznawca Peter Zajac na marginesie uwag o trwałości odrodzeniowych fantazmatów zaznaczył, że: „romantyzm dla Chorvátha stanowi synonim kultury odrodzeniowej, a więc XIX-wiecznego projektu kultury, który utrzymywał się w latach trzydziestych XX wieku”⁵. Przy okazji jednak – co warto w tym miejscu podkreślić – dla liberalnie i lewicowo myślących Słowaków, do których Chorváth w latach trzydziestych przynależał, romantyzm stał się również synonimem anachronicznego zamknięcia się w tradycyjnych, narodowych ramach – w klatce nacjonalizmu. Stąd też funkcjonował jako „tradycja użytkowa”⁶, przydatna z jednej strony do pogłębionych analiz kultury, z drugiej zaś w lewicowym środowisku odgrywająca rolę kozła ofiarnego w słowackiej konfrontacji z procesami modernizacyjnymi i rachunkami z własną prowincjonalnością.

Słowacki romantyzm jest wobec tego uwikłany w bogatą sieć kulturowych odniesień, ideowych konfiguracji, a zwłaszcza uproszczeń. W tekście postaram się przynajmniej częściowo wskazać przyczyny tego stanu rzeczy w słowackim

⁴ Por. P. Zajac, *Slovenské kargo*, Bratysława 2016; R. Chmel, *Romantizmus v globalizme. Malé národy – veľké myty*, Bratysława 2009 albo wybrane prace T. Pichlera, M. Hamady i innych.

⁵ „Romantizmus je pre Chorvátha v podstate synonymom obrozenectva ako kultúrneho projektu devätnásteho storočia, prežívajúceho aj v tridsiatych rokoch dvadsiateho storočia.“ (P. Zajac, *ibidem*, s. 91; tłum. własne). Zajac rozwijał także koncepcję słowackiej dziewiętnastowieczności i długiego wieku dziewiętnastego w realiach słowackiej kultury.

⁶ Zob. D. Dąbrowska, *Wprowadzenie*. W: *Romantyzm użytkowy. Długie trwanie romantyzmu w kulturze polskiej*, Szczecin 2014, s. 7–15.

środowisku, bezpośrednio zresztą związane z problematyką lokalnych sporów o spuściznę romantyczną. Skrawki paradygmatu romantycznego – jak można by określić to, z czym Słowacy w XX wieku polemizowali lub się utożsamiali – stanowią oś lokalnych procesów identyfikacyjnych, wokół której krąży jeden z „wielkich sporów małego narodu”⁷, będący równocześnie integralną częścią „gordyjskiego węzła problemów”⁸ (korzystając z określenia, którym w związku w tzw. kwestię słowacką posłużył się historyk Ľubomír Lipták). Z konceptualizacją słowackiego romantyzmu bezpośrednio wiąże się także recepcja jego reprezentantów, a zwłaszcza środowiska skupionego wokół Ľudovíta Štúra. W cieniu Štúra i pod jego patronatem toczą się bowiem najważniejsze XX-wieczne dyskusje o miejsce Słowacji na mapie Europy, o zaplecze i potencjał jej kultury⁹.

Słowackie spory o romantyzm: prolegomena

Słowackie spory o romantyzm miały wprawdzie tożsame środowiskowe determinanty (spory prowadzono w wąskim środowisku słowackich intelektualistów), ale ich zakresy tematyczne były różne. W pierwszej kolejności o romantyzm spierały się środowiska akademickie, podkreślając od drugiej połowy lat 70. XX wieku pluralistyczny charakter nurtu i burząc dotychczasowe wyobrażenia na temat monolityczności romantycznej formacji literackiej. Po drugie, spory z romantyzmem miały swoje ważne miejsce w publicystyce, gdzie z romantyzmem polemizowano przede wszystkim jako z typem formacji kulturowej, którą charakteryzuje długie trwanie. Dziś jednak – jak zauważył niedawno słowacki literaturoznawca Rudolf Chmel w jednym ze swoich esejów – pojawia się inny typ (nie)refleksji: „Jesteśmy narodem fragmentów – pisał o Słowakach – odłamków, improwizacji, braku ciągłości historycznej, braku syntez, braku całokształtu i braku odniesień. Nie mamy charakterystycznych symboli, wyraźnych osobowości. Nawet Ľudovít Štúr, postać o fundamentalnym znaczeniu, jest dla wielu – o ile nie dla zdecydowanej większości – formalnym symbolem wyniesionym ze szkoły, martwym, bez treści (choćby winien być żywy, inspirujący i treściwy właśnie)”¹⁰.

Słowackie spory o romantyzm pojawiały się w momentach przełomowych, kiedy do głosu dochodziły (często zresztą tłumione przez dominujący pronarodowy model) alternatywne koncepcje kultury narodowej. Trudności ich z rekonstrukcją wynikają przede wszystkim z faktu, że obie linie – roboczo określane jako „akademicka” i „publicystyczna” – nie funkcjonują jako dwa odrębne światy, ale spotykają się, równocześnie się mijając; wchodzą tym samym w dialogiczne, a zarazem polemiczne relacje.

⁷ Nawiązanie do tytułu monografii J. Goszczyńskiej. Por. J. Goszczyńska, *Wielkie spory małego narodu*, Warszawa 2015.

⁸ Ľ. Lipták, *Slovensko v dvadsiatom storočí*, Bratislava 2011, s. 113.

⁹ W kontekście międzywojennych sporów o Ľudovíta Štúra zob. K. Csiba, *Ľudovít Štúr ako téma v medzivojnovnej publicistike. Interpretácia vybraných publicistických textov*. W: „Studia Academica Slovaca” 2015, nr 44, s. 31–44.

¹⁰ R. Chmel, *Kompleks słowacki*, tłum. M. Bystrzak i T. Grabiński, Kraków 2014, s. 245.

Z powyższych przyczyn w skrótowym opisie sporów posłużę się syntetyzującymi kategoriami. Monolityczną interpretację zestawię, po pierwsze, z koncepcją pluralistyczną. Tradycjonalistyczny model umieszczę, po drugie, w opozycji do linii postępowej (czyli posłużę się kategoriami, które są obecne w słowackich sporach o romantyzm na przestrzeni XX wieku w sposób ciągły). Wydaje się jednak, że dyskusja, którą w latach trzydziestych XX wieku rozwinął wspomniany wcześniej Michal Chorváth, nie odbiła się szerokim echem – wracała natomiast w postaci fragmentów, a przy okazji pozostawiła swój ślad w repertuarze argumentów, którymi operowały liberalne i demokratyczne środowiska po 1989 roku. Publicystycznym dyskusjom z lat trzydziestych XX wieku poświęcę w związku z ich znaczeniem dla sprawy nieco więcej uwagi.

Pierwsza opozycja: monolityczny *versus* pluralistyczny

Monolitycznemu obrazowi słowackiego romantyzmu najbardziej przysłużył się czesko-słowacki historyk literatury Jaroslav Vlček, autor *Dejín literatúry slovenskej*, wydanych w latach 1889–1890, uznawanych za najbardziej autorytatywną pracę w dziejach słowackiej historiografii literackiej¹¹. Szczególnie trwałe okazało się określenie „szkoła Štúra“, które na wiele lat zagościło w słowackim literaturoznawstwie jako synonim słowackiego romantyzmu literackiego, a co za tym idzie, ujednotoczyło pluralistyczną romantyczną formację literacką i zamknęło jej aktywność w ramy jednego środowiska. Wykład Jaroslava Vlčka był na tyle wpływowy, że termin „szkoła Štúra” z powodzeniem wykorzystywali autorzy syntez historycznoliterackich do lat 70-tych XX wieku – Andrej Mráz, Milan Pišút czy chociażby Mikuláš Bakoš (konsekwentnie stosujący określenie „szkoła” także w innych kontekstach, np. szkoła Hviezdoslava, szkoła Kraski itp.)¹².

Powyższe ujednoczenie i pozbawienie romantyzmu wielogłosu miało dla słowackiej historiografii literackiej przede wszystkim negatywne konsekwencje. Na marginesie literaturoznawczej refleksji znalazły się tendencje subwersywne, które wdawały się w nie zawsze bezpośrednie polemiki z normatywną poetyką Štúra. Rzadziej pisało także o autorach, którzy wymykali się z ram i nie wpisywali się w patriotyczną, budzielską normę, a przy okazji zaburzali dominujący ideologiczny wykład romantyzmu¹³. Tematy badawcze przez wiele lat narzucała monolityczna optyka (Viktor Kochoľ, charakteryzując w 1960 roku w *Dejinach slovenskej literatúry* szkołę Štúra/

¹¹ Zob. J. Pácalová, *Zrodenie legendy: medzi Hurbanom a Vlčkom*, „Slovenská literatúra” 2014, nr 4, s. 265–291.

¹² Zob. P. Zajac, *Koncepcie slovenského romantizmu*, „World Literature Studies” 2016, nr 8, s. 95–106. Artykuł Petra Zajaca stanowi dotychczas najbardziej wyczerpujący przegląd literaturoznawczych koncepcji słowackiego romantyzmu, na potrzeby tego artykułu roboczo określanych jako „akademicka linia sporów”.

¹³ W skróty sposób ów problem przedstawił w 1973 roku krytyk literacki i literaturoznawca Alexander Matuška: „vládnuca doktrína nechcela byť rušená, a literárna história nevyrušovala”/ „doktryna władzy nie chciała, by ktokolwiek jej przeszkadzał, historia literatury na to przystała” (A. Matuška, *O romantizme*, „Litteraria” 1974, nr 16, s. 23).

szturowców – w jego ujęciu słowacki romantyzm – pisał m.in. o syntezie subiektywizmu i obiektywizmu jako nadrzędnej kategorii słowackiego romantyzmu, o nawiązaniach do folkloru i ludowości, budzielskim patosie literatury romantycznej, dystansowaniu się od romantyzmu „zachodniego typu”, literaturze formalnie i treściowo narodowej itd.)¹⁴. Selekcja miała także konkretne historyczne uwarunkowania – wydaje się, że tak jak powojenna słowacka historiografia poszukiwała trwałego podmiotu historii (podkreślając plebejski charakter narracji narodowej), tak słowackie literaturoznawstwo poszukiwało narodowego fundamentu i oparło się o projekt dla kultury narodowej inicjalny – a więc słowacki romantyzm w wersji, którą w uproszczony sposób określam jako „szturowska”¹⁵.

Momentem przełomowym były lata 70. XX wieku. Iskrą, która roznieciła dyskusję i zburzyła tradycyjną „proszturowską” koncepcję, były uwagi Alexandra Matuški na temat kanonicznej (oficjalnej) i apokryficznej linii słowackiego romantyzmu¹⁶. Linie apokryficznej literatury romantycznej wykorzystwała także polska słowacystyka (m.in. Halina Janaszek-Ivaničková, Maria Bobrownicka i Jacek Kolbuszewski), a przede wszystkim – w pluralistyczny model romantyzmu słowackiego rozwinął słowacki historyk literatury Oskár Čepan, do którego opracowań słowacka historiografia literacka nadal twórczo nawiązuje¹⁷. Čepan podkreślił przede wszystkim znaczenie słowackiego mesjanizmu, któremu nadał inicjatorską rolę w kształtowaniu się słowackiej formacji romantycznej i wyznaczył mu autonomiczną pozycję w dyskursie słowackiego romantyzmu¹⁸. Potwierdził współistnienie trzech najważniejszych ideowych, niezależnych od siebie, linii: antyfeudalnego liberalizmu wspieranego przez węgierski (lub tzw. uhorski)¹⁹ patriotyzm, pragmatyzm (tu umieścił przypadek Štúra) i wreszcie słowackiego mesjanizmu²⁰. Pluralistyczny model słowackiego romantyzmu, wsparty szczegółowymi badaniami i erudycją autora, szybko znalazł swoją kontynuację (także w środowisku polskiej słowacystyki, przede wszystkim w polemicznych pracach Joanny Goszczyńskiej). Problematykę nadal twórczo rozwijają Jana Pácalová (Piroščáková), Ľubica Schmarcová, a także Peter Zajac, pracujący z synoptycznym modelem słowackiego romantyzmu, który odchodzi od nieco starszej XX-wiecznej opozycji monolitu i pluralizmu, a przy okazji podkreśla związki między pluralistycznym dyskursem romantycznym w literaturze i XIX-wiecznymi

¹⁴ V. Kochol, *Vývrcholenie obrodeneckej literatúry (Štúrovský romantizmus)*. W: *Dejiny slovenskej literatúry*, Bratysława 1960, s. 271–474.

¹⁵ Zob. E. Lipták, *Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti*. W: *Idem, Storočie dlhšie ako sto rokov*, Bratysława 2011, s. 40–63.

¹⁶ P. Zajac, *Koncepcie...*, s. 96.

¹⁷ Zob. *Slovenský romantizmus. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*, P. Zajac, Ľ. Schmarcová (red.), Brno 2019. Najnowsza praca nie zajmuje się jednak sporami o romantyzm na przestrzeni XX wieku, a długie trwanie romantyzmu w słowackiej kulturze jedynie sygnalizuje.

¹⁸ E. Somolayová (Schmarcová), *Čepanov pluralitný model slovenského literárneho romantizmu*. W: *Osobnosť Oskára Čepana*, Trnawa 2006, s. 16–21.

¹⁹ Tzw. uhorski – związany z Królestwem Węgierskim. Tożsamy wybór translatorski preferują: A. Kobylińska, M. Falski, M. Filipowicz, *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*, Kraków 2016.

²⁰ O. Čepan: Ideové rozpory slovenského romantizmu, „Slavia” 1979, nr 4, s. 352–359.

koncepcjami wewnątrz ruchu narodowego, w ramach których dominująca „szturowska” wersja (swoją drogą także wewnętrznie niejednolita)²¹ jest jedną z alternatyw.

Tak – w skrótovej wersji – przedstawia się akademicka linia sporów o romantyzm na gruncie słowackiego literaturoznawstwa, której dzisiejsze zakończenie jest wystarczająco czytelne: słowacki romantyzm stanowi pluralistyczną, wielogłosową formację kulturową, której wybrane wątki należy pilnie brać na literaturoznawczy warsztat. Akademicka linia sporów nie zawsze koresponduje z linią publicystyczną, która do szerszej świadomości wniosła liczne uproszczenia, nierzadko zatrzymując się na monolitycznej interpretacji romantyzmu lub traktując romantyzm jako synonim odrodzeniowego paradygmatu kultury. W zgodzie z takim rozumieniem romantyzmu Anna Kobylińska pisała o „konserwowaniu normy określającej słowackość”, „pilnowaniu granic nowego, wewnątrzsłowackiego centrum”, „o centralnej pozycji Štúra w dyskursie narodowym”²², a także o utożsamianiu szturowsko-hurbanowskiego modelu kultury z modelem romantycznym (określenie odwołuje się do nazwisk Štúra i Jozefa Miloslava Hurbana, który był jednym z jego najbliższych współpracowników, a przy okazji najważniejszym z propagatorów „szturowskiego” kultu)²³.

Dруга opozycja: koserwatywny *versus* postępowy

Ważnym wątkiem w dyskusjach publicystycznych była „szturowska próba monopolizacji kultury” i podkreślanie światopoglądowych różnic między Štúrem a jego krytykami (wśród argumentów pojawiały się dychotomiczne opozycje: twórczość ludowa po stronie Štúra *versus* kultura wysoka po stronie jego oponentów, izolacja narodowa *versus* kosmopolityzm, idea narodowa *versus* obywatelskość itd.)²⁴. Publicystyka rozwijała tezę o monopolizacji, promując jednak ważny wątek – że to właśnie Štúr, dzięki swojej charyzmie, stworzył silne środowisko i uzyskał dominującą rolę wśród ówczesnych działaczy ruchu narodowego. A co za tym idzie, stworzył potężną armię własnych epigonów, którzy – z upływem lat – nawiązywali do jego dziedzictwa w wybiórczy sposób.

Jak zauważył Tibor Pichler, koncepcję narodu autorstwa Štúra charakteryzował „etniczny entuzjazm”²⁵. „Štúr był uczonym, który słowacki/słowiański zapał, czy wręcz żarliwość, przetransformował w projekty polityczne”²⁶. Na romantyczną definicję narodu – w ujęciu Pichlera – składała się orientacja na „etniczność”, zbiorowość, narodowe „my”, a także brak myślenia państwowotwórczego, podkreślanie

²¹ Powszechnie znany jest chociażby zwrot panslawistyczny Štúra po 1849 roku.

²² Zob. A. Kobylińska, *Na peryferiach peryferii*. W: *Peryferyjność...*, s. 27.

²³ Zob. E. Schmarcová, *Hurbanov životopis Ludovíta Štúra ako romantická biografía*. W: *Štúr, štúrovci, romantici, obrodenci*, red. P. Zajac, Bratislava 2016, s. 257–267.

²⁴ Zob. T. Pichler, *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*, Bratislava 1998.

²⁵ T. Pichler, *Štúrov etnický entuziazmus ako politika tužôb, nádejí, ideí a moci*. W: T. Pichler, *Štúr...*, s. 15–32.

²⁶ „Štúr bol vzdelancom, ktorý slovenské/ slovanské nadšenie, ba vŕcnosť, prekladal do politických projektov” (*ibidem*, s. 16, tłum. własne).

znaczenia jedności narodowej oraz traktowanie kultury (zwłaszcza literatury) jako nośnika wartości narodowych²⁷. W tej postaci rezonował romantyzm w publicystyce – nie jako historycznoliteracki, ale jako kulturowy, pronarodowy fenomen, a przy okazji synonim kultury zamkniętej, epigońskiej, anachronicznej, a także – co w czasach wzmoczonej modernizacji w okresie międzywojennym miało niebagatelne znaczenie – niepostępowej.

Pod koniec XIX wieku zaczyna się drugie – publicystyczne – życie romantyzmu, który nierzadko przedstawiano jako statyczne, skostniałe zjawisko i rezerwuar anachronicznych, tradycjonalistycznych dogmatów. Słowackie środowiska postępowe (liberalne, lewicowe, demokratyczne itd.), często będące w ścisłej relacji ze środowiskiem czeskim lub węgierskim, w szturowskiej próbie monopolizacji kultury doszukiwały się przyczyn peryferyjnego charakteru słowackiej kultury narodowej. Kontynuacją i echem romantycznego modelu kultury była w ujęciu niektórych XX-wiecznych krytyków romantyzmu koncepcja „svojstva” (swojskości), którą promował w drugiej połowie XIX wieku Svetozar Hurban Vajanský²⁸, skądinąd syn jednego ze „szturowców” Jozefa Miloslava Hurbana (w okresie międzywojennym powyższą tezę rozwijał m.in. słowacki krytyk literacki Alexander Matuška). Podobne argumenty (izolacja, tendencja do mitologizowania historii własnego narodu, dogmatyzm, tradycjonalizm itp.) pojawiały się w progresywnej krytyce romantyzmu przede wszystkim w latach trzydziestych XX wieku. Co ciekawe, wróciły także z impetem w 1989 roku, kiedy to Ladislav Kováč na łamach czasopisma *Slovenské pohľady* opublikował artykuł *Premýšľanie o vede a našich dejinách (Rozważania o nauce i naszej historii)*, który wzbudził szereg polemicznych reakcji²⁹. Teza o długim trwaniu romantyzmu w warunkach słowackiej kultury przedostała się jednak na grunt akademicki z pewnymi trudnościami (w 2006 roku na marginesie rozważań o konstrukcjach romantyzmu w czeskiej i słowackiej literaturze Peter Zajac apelował o jasny podział między romantyzmem jako zjawiskiem historycznoliterackim a romantyzmem jako pojęciem z zakresu historii kultury)³⁰.

Na przełomie XIX i XX wieku, a także w początkach XX wieku silną opozycję wobec konserwatywnego środowiska w Martine stworzył obóz słowackich intelektualistów skupionych wokół czasopisma *Hlas* (1898–1904). Doszło wówczas do polaryzacji stanowisk i koncepcji, a także dychotomii w rozumieniu zadań, z jakimi na początku nowego wieku musieli się Słowacy konfrontować. Różne były także ideowe źródła martinskiego środowiska i hlasistów – tradycyjnemu w Martinie rusofilstwu przeciwstawiano Masarykowski ideał pracy u podstaw, meşjanizm i fatalizm

²⁷ T. Pichler, *Národ, národnosti, štát: politike etnického entuziazmu*, „Historický časopis” 2006, nr 4, s. 569–590.

²⁸ Koncepcję swojskości, propagowaną przez S.H. Vajanskiego, analizowała I. Taranenková (zob. I. Taranenková, *Fenomén Vajanský*, Bratysława 2010, s. 44–45). Zwróciła uwagę na jej romantyczną genezę i podstawowe wyznaczniki ideowe – zwrot w stronę słowackości rozumianej jako odrębna kategoria wobec „obcego”, innego.

²⁹ Zob. L. Kováč, *Premýšľanie o vede a našich dejinách*, „Slovenské pohľady 1989, nr 3, s. 12–24.

³⁰ P. Zajac, *Konstrukty romantizmu v českej a slovenskej literatúre*. W: *Hľadání literárních dějin v diskusi*, red. J. Wiendl, Praga–Litomyšl 2006, s. 99.

zastąpiono racjonalizmem i empirią. Krytykując romantyków właśnie, a niebezpiecznym także i środowisko w Martinie, pisał w 1910 roku jeden z głosicieli Bohdan Pavlů:

Nosicielem postępu może stać się tylko i wyłącznie ten, kto dzięki krytycznemu myśleniu, opartemu o rzeczywiste doświadczenie, stworzy jasną koncepcję swoich obowiązków i jest zdeterminowany, by działać podług własnych przekonań. Punktem wyjściowym dla szkoły Štúra nie było rozumowe poznanie – J. M. Hurban jeszcze w pierwszych rocznikach Slovenských pohľadov bronił się przed racjonalizmem. Ich dogmatem było święte uduchowanie³¹.

Niniejszym obwinił słowackich romantyków za stagnację słowackiej kultury, jej niepostępowość, jej tkwienie w bezruchu. „Romantyzm” stał się wówczas konkretnym narzędziem w rękach postępowej (wówczas demokratycznej i liberalnej) opozycji; uzyskał, jak pisał w latach osiemdziesiątych XX wieku Oskár Čepan w kontekście szturowców, charakter winiety, ozdobnego motywu, dekoracji (swoją drogą o cechach nienaruszalnego monolitu). Już Pavlů podkreślał długie trwanie romantyzmu, chcąc równocześnie obronić Słowaków przed „romantyzmem i obłomowszczyzną słowackiej inteligencji”³².

W latach trzydziestych XX wieku wzmożone dyskusje toczyły się przede wszystkim wokół definicji narodu i tradycji narodowej. Z jednej strony generował je ujednolicający czechosłowakizm (spory o istnienie narodu czechosłowackiego i kwestionowanie istnienia narodu słowackiego), z drugiej zaś etnocentryczne, demokratyczne (obywatelskie) i klasowe rozumienie pojęcia. Słowacki strukturalista i językoznawca Ľudovít Novák w ten oto sposób definiował rolę nauki w intensywnych wówczas dyskusjach:

[Nauka – przyp. M. B.] powinna zwracać uwagę na dotychczasowe – czasem zbyt wąskie, a czasem zbyt szerokie – definicje narodu. Nie powinna jednak przemilczać faktu, które z nich są w Europie Środkowej najbardziej powszechne. [...] Spełnienie powyższych formalnych warunków jest potrzebne po to, by także u nas zagadnienia narodowe były lepiej opracowane, by zniknął swoisty strach, sztucznie karmiony jednostronnym operowaniem ze statyczną definicją narodu, opartą o retrospektywne świadectwa z przeszłości³³.

³¹ „Nositeľom pokroku môže sa stať iba ten, kto kritickým myslením, opierajúcim sa o reálnu skúsenosť, dospel k jasnému názoru o svojej povinnosti a je odhodlaný konať podľa svojho presvedčenia. Východiskom štúrovskej školy nebolo rozumové poznanie – J.M. Hurban ešte i v prvých ročníkoch Slovenských pohľadov rozhodne sa bráni racionalizmu, ich dogmou bolo sväté oduševnenie” (B. Pavlů, *Pokrokovosť a konzervatizmus na Slovensku*. W: *Hlasy v prúdoch času*, R. Chmel (red.), Bratislava 1983, s. 121, tłum. własne).

³² *Ibidem*, s. 129.

³³ „Ona musí upozorňovať na doterajšie neraz úzke, alebo zas široké definície národa a nesmie amlčovať, aké poňatia sú najobvyklejšie v strednej Európe. [...] Toto sú zhruba formálne predpoklady, potrebné preto, aby sa aj u nás lepšie videlo do nacionálnych otázok a aby sa najmä odstránil akýsi strach, zväčša umele živený jednostranným operovaním so statickou definíciou národa, opretou o retrospektívne dôkazy z minulosti” (Ľ. Novák, *K ostatným príspevkom o československej otázke. Na margo troch kníh: Dérerovej, Ciekrovej a Kroftovej*, „Slovenské pohľady” 1935, nr 6–7, s. 358, tłum. własne).

Novák przedłożył w ówczesnym kontekście istotne wnioski – zasugerował, że pojęcie narodu w słowackim kontekście kulturowym ma liczne definicje, że postrzeganie spraw narodowych w Europie Środkowej posiada pewne specyficzne cechy (miał zapewne na myśli ówczesną środkowoeuropejską falę nacjonalizmu), równocześnie wskazał, że kwestia narodowa w słowackiej autorefleksji nie jest wystarczająco opracowana i naukowo zbadana. Przede wszystkim jednak wniósł argument, że „statyczna definicja narodu”, wsparta poczuciem zagrożenia i przekonaniem o braku bezpieczeństwa narodowego, stanowi kontynuację schematów myślowych zakorzenionych w XIX wieku.

Na związki między ideami romantycznymi a atmosferą ideową lat trzydziestych XX wieku w skróty sposób zwracali uwagę liczni ówcześni przedstawiciele słowackich elit. W 1930 roku w ten oto sposób pisał na przykład Andrej Kostolný:

Estetyka romantyzmu w największym stopniu wpłynęła w ciągu ostatniego stulecia na ekspresję literacką naszego kraju. Mówiąc wprost – choć boję się wprowadzać ograniczające argumenty – nawet jeśli powinniśmy godnie świętować jego jubileuszowe stulecie, większość literackich zjawisk nadal znajduje się w cieniu romantyzmu. Śledzenie śladów romantyzmu w dzisiejszym spóźnionym nacjonalizmie lub chaotycznym subiektywizmie, a także zbadanie przyczyn tego stanu rzeczy, jest z pewnością interesujące i ważne³⁴.

Krytykę romantyzmu (w okresie międzywojennym interpretowanego jako anachroniczny model kultury) wnieśli do dyskusji głównie przedstawiciele słowackiej międzywojennej lewicy. W szeregach lewicowej krytyki, do których przynależał wcześniej wspomniany M. Chorváth, panował konsensus, że obóz narodowy w latach trzydziestych XX wieku manipuluje z dziedzictwem „szturowskiego” romantyzmu. Nacjonalistyczny dyskurs – w ujęciu lewicowych publicystów i krytyków literackich – zawłaszczył romantyczną definicję kultury narodowej, a przy okazji potwierdził żywotność romantycznych, „szturowskich” dogmatów. W kontekście uwag na temat długiego trwania romantyzmu w kulturze słowackiej nie sposób w związku z tym pominąć faktu, że polemiki z romantyzmem miały swoje konkretne zaplecze ideologiczne.

Ideologiczne manipulacje z dziedzictwem Štúra nie były jednak w latach trzydziestych XX wieku wyłącznie domeną obozu narodowego. W 1932 roku w artykule *Kto pôjde na barikády?*, opublikowanym w lewicowym czasopiśmie „DAV”, pojawił się wprawdzie komentarz:

W części środowiska »naszych«, »wskrzeszonych« nacjonalistów od jakiegoś czasu coraz częściej zauważamy wysiłek wpisania swojego dzisiejszego nacjonalizmu w historyczne ramy, nawiązania do „szturowskiego” nacjonalizmu³⁵.

³⁴ „Umelecký romantizmus u nás je najvýraznejší prejav literárny v minulom storočí. A skoro sa bojím takto ho ohraničiť, lebo hoci by sme mali už i my dôstojne svätiť jeho storočné jubileum, z viacerých literárnych prejavov ešte i dnes cítíme jeho dych. Sondovať jeho ohlasy v dnešnom opozdenom nacionalizme alebo v rozháranom subjektívizme a skúmať po jeho príčinách bolo by určite zaujímavé a dôležité” (A. Kostolný, *Na margo Vlčkových »dejin slovenskej literatúry«*, „LUK” 1930, nr 3–4, s. 35, tłum. własne).

³⁵ „Zo strany »našich« »znovu obrodnych« nacionalistov v poslednej dobe vždy častejšie a častejšie (viď. napríklad úvod k zvolenskému manifestu) sa prejavuje snaha zaradiť dnešný

Przy okazji jednak krótki przegląd publicystyki z lat trzydziestych XX wieku na łamach czasopisma „DAV”, a także komunistycznych gazet „Ľudový denník” i „Slovenské zvesti” sugeruje, że komuniści w postaci Štúra widzieli antyfeudalnego wojownika o prawa ludu i rewolucjonistę, a więc wpisywali pamięć o nim w swój własny, ideowy profil.

Na chwilę obecną przedstawię rozważania Michała Chorvátha skrótowno, chociaż mowa o eseju (przywoływany już tekst *Romantyczne oblicze Słowacji*), który dla słowackiej inteligencji międzywojnia, przede wszystkim dla obozu tzw. postępowców sympatyzujących z ówczesną lewicą, jest bez wątpienia zasadniczy. Dodam, że lewicowa inteligencja inicjowała polemiki przede wszystkim ze słowackimi autonomistami, najczęściej członkami Słowackiej Partii Ludowej Hlinki, tzw. ludakami, określając ich nierzadko jako „neoszturowców”). Chorváth – w okresie międzywojennym przede wszystkim krytyk literacki i publicysta – w ocenie słowackiego romantyzmu wykroczył poza sferę literatury i historycznoliterackich cesur. Dokonał jednej z ważniejszych ówczesnych kulturowo-socjologicznych analiz Słowaków i opisał procesy, które złożyły się na długie trwanie romantyzmu w słowackiej kulturze. Dążył do syntezy i dbał o obiektywizm – podkreślał historyczną zmienność romantyzmu jako postawy ideowej, ale równocześnie zwracał uwagę na znaczenie wyobraźni w romantycznym widzeniu świata. Słowacy, oceniający polityczną, społeczną i kulturalną rzeczywistość jako niekompletną, wybrakowaną, uciekali się do tworzenia fikcyjnych, idealnych konstrukcji myślowych po to, by wypełnić brak, z którym jako naród, poddany chociażby ostrej madziaryzacji w drugiej połowie XIX wieku, musieli się zmagać. Ślady romantycznej postawy wobec świata, charakterystycznej przede wszystkim dla słowackich warstw wykształconych, krytyk śledził w słowackim charakterze narodowym, międzywojennym nacjonalizmie, w pracach artystycznych i naukowych, a także w ówczesnym myśleniu politycznym. Co ciekawe, okres międzywojenny, czasy demokratycznego pluralizmu, jednoznacznie ocenił jako czas dla Słowaków niestały, chaotyczny, do pewnego stopnia także wybrakowany i wywołujący potrzebę konstruowania romantycznej fikcji. Naród słowacki łączyło wobec tego doświadczenie braku – jego wypełnianie miało nadal romantyczne, fantazmatyczne fundamenty.

Chorváth nie zapomniał jednak wskazać, że nowoczesna słowacka tożsamość narodowa kształtowała się w obrębie rozległych historycznych i kulturowych przemian. Integralną częścią słowackich procesów modernizacyjnych w drugiej połowie XIX wieku było wynarodowienie, które dotknęło najróżniejsze warstwy społeczne (zwłaszcza ziemiaństwo i mieszczaństwo). Romantyczną potrzebę czynu w czasach madziaryzacji zastąpiło ponadto przekonanie o niemożności aktywnego wpływu na rzeczywistość. W tym sensie romantyzm słowacki jako typ światopoglądu opierał się na tworzeniu politycznych i tożsamościowych fantazmatów, które choć nie przystawały do rozbitej rzeczywistości i nie mogły w niej znaleźć odzwierciedlenia, jednoczyły wyobrażoną słowacką wspólnotę. niespełnione aspiracje polityczne i kulturalne małego narodu, którego struktura społeczna uległa w czasach

svoj nacionalizmus do historického rámca, »naviazať« na štúrovský nacionalizmus“ (DAV, *Kto pôjde na barikády?*, „DAV” 1932, nr 11, s. 150, tłum. własne).

madziaryzacji głębokim zmianom, ożywiały romantyczne iluzje także po roku 1918. Gdy brakowało oparcia w chaotycznej słowacko-czeskiej rzeczywistości, pozostało tradycyjne uciekanie się do sfery wyobraźniowej. Idea narodu czechosłowackiego (ani etniczna, ani polityczna), o isticie romantycznym rodowodzie, nie wypełniła po 1918 roku poczucia niedostatku, które w słowackim doświadczeniu historycznym i na przestrzeni XIX i XX wieku, a zwłaszcza w słowackiej pamięci kulturowej, pozostawiło trwałe ślady. W związku z powyższym Chorváth opisał romantyczną postawę wobec świata jako fundament modelu kultury narodowej, który warunkował jej ciągłość, istotną treść i współczesną mu formę. Przedstawił tym samym ciągłość romantyzmu, która polegała na frenetycznym poszukiwaniu iluzorycznych substytutów w zmieniającej się rzeczywistości, niedorastającej do narodowych oczekiwań.

Uwagi końcowe

Nie podejmując tu dyskusji nad żywotnością słowackiego romantyzmu po 1989 roku, zasygnalizuję jedynie, że zastrzeżenia, które niegdyś wobec romantyzmu wnosili międzywojenny obóz postępowy, pojawiły się w tekście Ladislava Kováča *Premýšľanie o vede a našich dejinách (Rozważania o nauce i naszej historii)* po ponad pięćdziesięcioletniej przerwie (na łamach czasopisma *Slovenské pohľady* w 1989 roku)³⁶. Po raz kolejny zabrzmiały tu staro-nowe argumenty na temat romantycznego pozbawienia Słowaków swojej własnej historii (przede wszystkim w formie odrzucenia historii Królestwa Węgierskiego, zamiast nadania jej statusu historii wspólnej), naukowego dyletantyzmu szturowców i ich irracjonalności, która przechodzi, jak pisał Kováč, „z pokolenia na pokolenie”³⁷, a także skłonności do mitotwórstwa i opierania się o tradycjonalizm i historyzm. Tym razem jednak publicystyczny komentarz Kováča nie przeszedł bez echa – spotkał się z falą krytyki ze strony środowiska akademickiego, zwłaszcza literaturoznawczego, którego świadomość w zakresie badań nad romantyzmem w porównaniu z okresem międzywojennym znacznie wzrosła. Dyskusja była także sporem o definicje, o precyzyjny słownik i odpowiednie narzędzia interpretacyjne. Potwierdziła jednak ważność problematyki i podkreśliła konieczność namysłu nad romantycznym obliczem Słowacji w konkretnym momencie historycznym, kiedy to iluzja realizmu socjalistycznego definitywnie się rozpadła.

Przegląd rewizji i ideologicznych deformacji wykładu słowackiego romantyzmu w XX wieku z pewnością wymaga poważnego opracowania i krytycznych analiz bogatego materiału badawczego. Warto jednak powtórzyć, że po 1989 roku „publicystyczna” i „akademicka” linia sporów z trudem znalazły punkty styeczne. Ceną wartością dodaną byłaby wobec tego aktualna i merytoryczna refleksja nad słowackim romantyzmem w szerokich kontekstach historycznych, światopoglądowych i społecznych (także jako „tradycji użytkowej”), a przy okazji romantyzmem jako repertuarem form, postaw i strategii artykulacji słowackiej tożsamości kulturowej.

³⁶ L. Kováč, *Premýšľanie o vede...*, s. 12–24.

³⁷ *Ibidem*, s. 18.

Bibliografia

- Čepan O., *Ideové rozpory slovenského romantizmu*, „Slavia” 1979, nr 4.
- Chmel R., *Kompleks slowacki*, tłum. M. Bystrzak, T. Grabiński, Kraków 2014.
- Chmel R., *Romantizmus v globalizme. Malé národy – veľké mýty*, Bratislava 2009.
- Chorváth M., *Romantyczne oblicze Słowacji*. W: *Kwestia slowacka w XX wieku*, R. Chmel (red.), Gliwice 2002.
- Dąbrowska D., *Wprowadzenie*. W: *Romantyzm użytkowy. Długie trwanie romantyzmu w kulturze polskiej*, D. Dąbrowska (red.), Szczecin 2014.
- Goszczyńska J., *Wielkie spory malego narodu*, Warszawa 2015.
- Kobylińska A., Falski M., Filipowicz M., *Peryferyjność. Habsbursko-słowiańska historia nieoczywista*, Kraków 2016.
- Kochol V., *Vyrcholenie obrodeneckej literatúry (Štúrovský romantizmus)*. W: *Dejiny slovenskej literatúry II*, M. Pišút, K. Rosenbaum, V. Kochol (red.), Bratislava 1960.
- Kováč L., *Premýšľanie o vede a našich dejinách*, „Slovenské pohľady 1989, nr 3.
- Lipták E., *Slovensko v dvadsiatom storočí*, Bratislava 2011.
- Lipták E., *Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti*. W: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, idem, Bratislava 2011.
- Matuška A., *Ideológia J. M. Hurbana a jej vzťahy k slovenskej súčasnosti*. W: „Slovenská literatúra” 1980, nr 6.
- Matuška A., *O romantizme*, „Litteraria” 1974, nr 16.
- Pácalová J., *Zrodenie legendy: medzi Hurbanom a Vlčkom*, „Slovenská literatúra“ 2014, nr 4.
- Pácalová J., *Od rozprávok k alegórii národného života (Ku konštituovaniu alegórie zakliatej krajiny v slovenskom romantizme)*, „Slovenská literatúra” 2017, nr 1.
- Pavľu B., *Pokrokovosť a konzervatizmus na Slovensku*. W: *Hlasy v prúdoch času*, R. Chmel (red.), Bratislava 1983.
- Pichler T., *Národ, národnosť, štát: politike etnického entuziazmu*, „Historický časopis” 2006, nr 4.
- Pichler T., *Národovci a občania: O slovenskom politickom myslení v 19. storočí*, Bratislava 1998.
- Somolayová (Schmarcová) E., *Čepanov pluralitný model slovenského literárneho romantizmu*. W: *Osobnosť Oskára Čepana*, Trnava 2006.
- Taranenková I., *Fenomén Vajanský*, Bratislava 2010.
- Zajac P. (red.), *Štúr, štúrovci, romantici, obrodenci*, Bratislava 2016.
- Zajac P., *Koncepcie slovenského romantizmu*, „World Literature Studies” 2016, nr 8
- Zajac P., *Konštruktory romantizmu v českej a slovenskej literatúre*. W: *Hľadání literárních dějin v diskusi*, J. Wiendl (red.), Praga–Litomyšl 2006.
- Zajac P., *Slovenské kargo*, Bratislava 2016.
- Zajac P., *Model slovenského romantizmu*. W: *Slovenský romantizmus. Synopticko-pulzačný model kultúrneho javu*, P. Zajac (red.), E. Schmarcová, Brno 2019.

Streszczenie

Artykuł koncentruje się na dyskusjach wokół romantyzmu w kulturze słowackiej. Wskazuje na monolityczne i pluralistyczne interpretacje romantyzmu na gruncie słowackiego literaturoznawstwa i rozróżnia dwa paradygmaty światopoglądowe – tradycjonalistyczny i progresywny – które w kulturze słowackiej prowadzą z romantyzmem dialog. Szczególnie

ważnym głosem w dyskusji jest esej Michala Chorvátha *Romantyczne oblicze Słowacji* z 1939 roku, który rozwija tezę o długim trwaniu romantyzmu w kulturze słowackiej. Autorka śledzi krytyczne spory o romantyzm, żywotne zwłaszcza w okresie międzywojennym, które traktują romantyzm nie tylko jako zjawisko estetyczne, ale także jako formację kulturową i światopoglądową.

Summary

The article focuses on an overview of the discussions around the meanings of romanticism in Slovak culture. It distinguishes “monolithic” and “pluralistic” romantic interpretations and confronts these models with world-view paradigms, namely “traditionalism” and “progressivism”. A key introduction to understanding the issue is Michal Chorváth’s essay *Romantic face of Slovakia* from 1939, probing a comprehensive recognition of the romantic heritage in Slovakia’s culture. The author follows critical disputes on romanticism, vital especially in the interwar period, treated romanticism not only as an aesthetic phenomenon, but also as a cultural and worldview formation. The article shows that traces of interwar discussions may be also found in polemics after 1989.

Biogram

Magdalena Bystrzak – tłumaczka, publicystka, doktor nauk humanistycznych w zakresie literatury słowackiej, pracownik naukowy Instytutu Literatury Słowackiej Słowackiej Akademii Nauk. Absolwentka Uniwersytetu Karola w Pradze i Uniwersytetu Jagiellońskiego (studia słowacystyczne, specjalność literaturoznawcza). Zajmuje się długim trwaniem romantyzmu w słowackiej kulturze międzywojennej i ówczesnymi sporami o model kultury narodowej.

magdalena.bystrzak@savba.sk